

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. (ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ)

Ключові слова: *національна державність, Гетьманщина, Руїна.*

Key words: *the national statehood, Hetmanschyna, Ruin.*

Постановка проблеми. Днями колишній польський президент О. Квасьневський, характеризуючи теперішню політичну ситуацію у нашій державі заявив, що «Україні зараз перебуває у такому моменті історії, коли маючи великі завдання, як ніколи потребує домовленості головних політичних сил». А нездатність політичних лідерів домовитись про спільні дії заради розвитку і європейського майбутнього країни назвав головною слабкістю сьогоденної України [3]. І справді, у вітчизняній історії неодноразово були періоди — своєрідні моменти істини, — коли суспільство, стоячи перед вибором свого подальшого шляху політичного розвитку, покладалося на політичну еліту, яка, як з'ясувалося, не завжди виправдовувала сподівання. Так само не рідкістю в історії України та її державності була ситуація, коли політичний вибір, як і сьогодні, означав потенційну приналежність до певних, часто протилежних, суспільно-політичних систем. У козацькій Україні другої половини XVII ст., зокрема, таким драматичним часом став період *Руїни* (тут і далі курсив наш — *І.Т.*). Тоді дедалі більшого розмаху набувало внутрішнє, громадянське протистояння, яке мало страшні наслідки: призвело до руйнування підвалин, закладеної гетьманом Богданом Хмельницьким, національної державності й витоптування крихких паростків громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З-поміж ґрунтовної історіографії української козаччини, зокрема останніх років, переважають праці переважно «чистих» істориків (В. Брехуненко, В. Горобець, Ю. Мицик, В. Смолій, В. Степанков, Г. Стороженко, В. Шевчук, Т. Чухліб, В. Щербак та ін.), рідше істориків права (І. Бойко, І. Грозовський, А. Козаченко, І. Паньонко ін.). Однак попри значну історіографію, як нам видається, означена у заголовку проблема висвітлена лише формально та поверхово, а отже є більш знайомою, аніж глибинно зрозумілою та засвоєною.

Постановка завдання — простежити вплив геополітичного чинника щодо можливості реалізації національної державності в козацькій Україні; виявити політико-правові особливості та юридичні джерела становлення кожної з моделей національної державності тодішніх українців, сформованих під впливом геополітичного фактора.

Виклад основного матеріалу. У розбудові козацької державності в

Україні у період після гетьманів Б. Хмельницького й І. Виговського, точилася боротьба між прихильниками «західної», тобто *пропольської* та «східної» *промосковської* орієнтації. А після поділу України між Росією і Польщею за умовами Андрусівського договору (1667) в ідеологію та практику козацького державотворення додалася ще й «турецька» складова. Власне остання, на нашу думку, має вагомід підстави представляти *проукраїнську* орієнтацію.

Тогочасну *російську політичну практику щодо українського державотворення* (тут і далі виділення наше — *І.Т.*) яскраво ілюструють «*гетьманські* (або договірні) *статті*», документи державно-правового і міжнародно-правового характеру (за Д. Дорошенком — своєрідні конституції України [2, с. 297]), котрі визначали устрій Лівобережної Гетьманщини та порядок її взаємин із Московською державою на період правління конкретного гетьмана.

Юридичною основою для укладання таких договорів стали «Березневі статті» Б. Хмельницького й доповнюючі царські грамоти. Договір уважався «вічним», але через тогочасну персоніфікацію міждержавних зносин з обранням кожного нового гетьмана він перезатверджувався.

Окремі вади українсько-російської угоди 1654 р. (не зовсім чітка в юридичному розумінні формула про «перехід гетьмана і Війська Запорозького під руку московського царя»), деякі її положення сприяли царському уряду Росії в її використанні як юридичної підстави для наступу на права і вольності української держави та її народу. Це безпосередньо позначилося на змісті «гетьманських статей», які впродовж другої половини XVII ст. виявили стійку тенденцію до обмеження суверенітету гетьманської України. Результатом реалізації цієї тенденції стала зміна форми взаємовідносин між Військом Запорозьким і Московським царством. Українська держава з васальної трансформувалася в автономну державу щодо Москви.

Найперше, обмеження українського суверенітету виявились у ставленні до гетьманської влади [4, с.100–105].

Наприклад, вже перші після «Березневих» т.зв. «*Другі*» або *Переяславські статті* (1659) забороняли гетьману (Ю. Хмельницький) вести самостійну зовнішню політику, без згоди Генеральної ради призначати або звільняти полковників і генеральну старшину. Для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшився контингент царських військ.

Забезпечувати харчами московське військо в Україні й повертати московським поміщикам селян-утікачів зобов'язували гетьманську адміністрацію «*Батуринські статті*» (1663) гетьмана Івана Брюховецького. Ще більше посилювали військово-адміністративну й фінансову залежність гетьмана й Війська Запорозького від московського уряду укладені ним же «*Московські статті*» (1665). Українські міста й землі переходили під безпосередню владу московського царя. Обмежувалося право вільного вибору гетьмана: вибори мали проходити лише з дозволу царя і в

присутності московських послів; збільшувалася кількість московських військ в Україні; збирання податків з українського населення (крім козаків) відтоді покладалося на московських воєвод тощо.

Наступні, «*Глухівські статті*» (1669) гетьмана Дем'яна Многогрішного, попри зафіксовані незначні поступки царського уряду, в цілому також були спрямовані на обмеження державних прав України (в кордонах Лівобережжя) московським урядом й підтверджували заборону гетьманському урядові провадити зовнішню політику. А гетьман Іван Самойлович після укладення «*Конотопських статей*» (1672) вже не мав права позбавити старшину посад чи покарати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду.

Нові положення, які значно обмежували політичні права гетьмана містили «*Коломацькі статті*» (1687) гетьмана Івана Мазепи. Так, вони вперше заперечували державний характер гетьманської влади й державний статус Гетьманщини, забороняючи вживати для її характеристики таке правове визначення, як «*Малоросійський край гетьманського регіменту*». Натомість йшлося про те, що він належить до єдиної держави з Великоросійським краєм. У них, також вперше, відзначалося, що гетьман і старшина зобов'язані «*народ малоросійський всякими заходами і способами з великоросійським народом з'єднувати*», сприяти шлюбом між московитами й українцями тощо. Обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Також гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина — усувати гетьмана тощо.

Якщо зафіксована у гетьманських статтях динаміка міждержавних змін показує сутність російської ідеології щодо українського державотворення як поступового, однак неухильного обмеження суверенних прав гетьманської держави — Війська Запорозького, то у *середовищі нової козацької еліти Правобережжя набуває ідея пошуку політичного компромісу*, а саме: органічного вживлення козацького Гетьманату в соціополітичну структуру Речі Посполитої — нехай навіть і за рахунок певного обмеження його прерогатив [4, с. 106–115].

Надзвичайно цінний матеріал для реконструкції такого бачення тогочасними керівниками козацтва моделі існування козацького Гетьманату в політичній структурі Речі Посполитої містить уведена у науковий обіг відомим істориком В. Горобцем «*Інструкція на Варшавський вальний сейм...*» (1664) [1, с. 40–61].

Документ, що даний від імені гетьмана Павла Тетері, уміщує 75 пунктів, які викладено на 35 аркушах тексту. «*Інструкція...*» торкалася практично усіх політичних, соціальних та культурних аспектів руського православного населення. Зокрема, торкалася військових аспектів, висувала вимоги культурно-освітнього характеру, пропонувала вирішення релігійного питання, а також заходи для забезпечення громадського спокою. Та чи не найважливіше — мала особливий погляд на урегулювання соціальних відносин і внутрішній устрій проєктованого гетьманату.

Питанням, пов'язаним з політико-правовим та інституціоналістським

облаштуванням Гетьманату, у документі приділено чи не найбільше уваги. Зокрема, це стосується визначення моделі організації гетьманських виборів.

Козацька старшина, прагнучи поламати практику вільного переобрання гетьмана, пов'язувала його з проведенням вального сейму та дозволом короля. Інструкція наголошувала на тому, що гетьмана треба обирати не «*до ласки військової*», як це було раніше, а на певний, визначений законом термін — до наступного вального сейму. Після завершення роботи вального сейму до Війська Запорозького мав прибути уповноважений королем і станами Речі Посполитої комісар, аби з'ясувати думку старшини і козацького загалу щодо зміни гетьмана. Дозвіл на проведення елекційної (виборної) ради від імені короля надавав комісар, а результати проведених виборів обов'язково затверджувалися монархом. У тому разі, коли перевибори відбулися за відсутності королівського комісара і раніше встановленого терміну, тобто перед завершенням роботи сейму, їхні результати визнавалися недійсними і призначалися перевибори. Модель організації гетьманської елекції певною мірою копіювалася на нижчих рівнях — полкових і сотенних.

Загалом же реалізація запропонованих заходів, на думку авторів проекту, мала гарантувати в державі спокій і благополуччя. Зрештою, можливість прийняття сеймом проекту Козацького гетьману П. Тетері була не високою. Польська політична верхівка не хотіла визнавати право українців на свою національну державу. Нічого нового не додали для перспективи розбудови національної державності козацької України й згодом укладені, щоправда за інших геополітичних обставин, між польським урядом та гетьманом М. Ханенком *Острозькі статті* (1670).

Найбільш важливі *спроби реалізації «турецької» складової в ідеології та практиці козацького державотворення* відбувалися за гетьманату *Петра Дорошенка* («Сонце Руїни» — *І.Т.*), котрий став гетьманом (обраний у серпні 1665 р. на Раді у Чигирині гетьманом Правобережної України, а з 8 червня — проголошений гетьманом України по обидва боки Дніпра) у критичній ситуації, коли держава була практично розчленована на три частини (Лівобережне і Правобережне гетьманства, Запорозжя), а відтак створювалися незборимі труднощі на шляху консолідації українських земель у межах національної держави. Тому гетьман П. Дорошенко став шукати шляхи до зближення з Туреччиною [4, с.120–128].

Орієнтацію П. Дорошенка на Туреччину відображають його *Статті-прохання до турецького султана (1668)*, за якими, козацький Гетьманат юридично постає під протекторатом Туреччини та Криму, однак, по-суті, — цілком самостійною державою. Тобто йдеться про військовий союз із наданням прапорів, і не більше. Турки зобов'язувалися не втручатися у справи віри, також у вибір чи зняття гетьмана, влада якого мала б бути пожиттєвою.

У документі йдеться про забезпечення віри українцям, що перебувають під іншими володарями. Означається територія гетьманату: бачиться в етнографічних межах од Вісли, Перемишля, Самбора до Севська і Путивля (соборність — *І.Т.*). Гетьман при цьому ставить завдання, «щоб інші

звільнилися від уярмлень, які їх тримають і під ігом найбіднішим», — усіх їх П. Дорошенко хотів привернути «до нашої влади» [5, с. 465–466]. Тих же, хто цього не бажатиме, передбачалося оголосити супротивниками.

Попри присягу й обіцянки підданства та вірності Османській імперії, гетьман П. Дорошенко у своїх статтях-проханнях до турецького султана ставив перед собою мету: забезпечення українських земель від нападів і будь-якої присутності татарської орди; забезпечення свободи козаків у виборі гетьмана; захист християнської віри, і підпорядкування Київської митрополії Константинопольському патріархові; збереження козацької адміністрації та судочинства, а також — руського діалекту як «природної мови»; захист права власності Війська Запорозького.

Ширше державно-правова концепція П. Дорошенка полягала у меті гетьмана створити вільну Україну на основі дружніх стосунків із усіма довоколишніми державами. Щодо цього він входить у переговори як з Туреччиною та Кримом, так і з Росією-Московією та Польщею. Незважаючи на суб'єкт переговорів, позиція П. Дорошенка, спрямована на захист національних інтересів, завжди залишалася незмінною.

Висновки. В умовах Руїни визначальним чинником у реалізації ідеї української козацької державності був геополітичний фактор. Україна зникла як суверенний суб'єкт міжнародних відносин. Козацький Гетьманат спершу розпався на два ворогуючих між собою політичні утворення з проросійською та пропольською орієнтаціями козацької старшини. Проросійська модель козацької державності розвивалася у руслі поступового й неухильного обмеження суверенних прав («гетьманські статті»). Тоді як прихильники пропольської орієнтації (проект гетьмана П. Тетері, а згодом — статті М. Ханенка) воліли взагалі відмовитися від ідей політичної автономізації козацького Гетьманату й реанімувати вимоги станової автономії козацтва. Натомість найбільш проукраїнська (соборність — *І.Т.*) «турецька» модель реалізації ідеї української козацької державності не мала шансу реалізуватися в силу передовсім неприйняття її українською національною свідомістю.

Список використаних джерел

1. **Горобець В.** Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої : проект уростової моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 / В. Горобець // Молода нація. — 2000. — № 1. — С. 40–61.
2. **Дорошенко Д. І.** Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. — Львів : Світ, 1991. — 574 с.
3. Квасьневский назвал главную слабость Украины [Електронний ресурс] // Хвиля. — 01.06.2017. — Режим доступу: <http://hvylya.net/news/digest/kvasnevskiy-nazval-glavnuyu-slabost-ukrainyi.html>
4. **Терлюк І. Я.** Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї / І. Я. Терлюк, І. М. Флис. — Львів : Вид-во Тараса Сороки, 2008. — 300 с.

5. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. — Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. — К. : Дніпро, 2001. — 504 с.

Анотація

Простежено вплив геополітичного чинника щодо можливості реалізації національної державності в козацькій Україні; виявлено політико-правові особливості та юридичні джерела становлення сформованих під впливом геополітичного фактора проросійської, пропольської та протурецької моделей національної державності тодішніх українців; наголошується як на найбільш проукраїнській «турецькій» моделі реалізації ідеї української козацької державності.

Annotation

It has been traced the influence of geopolitical factors on the possible feasibility of a national statehood of Kozak`s Ukraine; it has been also found political and legal peculiarities and legal sources of pro-Russian, pro-Polish pro-Turkish models` formation of the national statehood of then-Ukrainian, that had been formed under the influence of geopolitical factors; it has been emphasize the most pro-Ukrainian «turkish» model of implementation of the idea of Ukrainian Kozak`s statehood.